

**Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyi**

Bakı Dövlət Universiteti

**Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi
metodikası kafedrası**

**“Azərbaycanda əlifba problemləri”
seçmə fənninin
proqramı**

(magistrlər üçün)

Filologiya fakültəsi Elmi Şurasının
10 oktyabr 2015-ci il tarixli 01 sayılı
iclas protokolu ilə təsdiq edilmişdir

BAKI -2015

İzahat vərəqi

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi və ölkədə ictimai-siyasi ukladın dəyişməsi bir çox məsələlərə yeni münasibətin formalaşmasını tələb edir. Bu baxımdan dil və əlifba məsələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. XIX-XX əsrlərdə, xüsusən XX əsrdə Azərbaycanda əlifba dəyişmələrinə nəzər salmaq, ərəbdən latına, latından kirilə, kirildən latına keçidin xüsusiyyətlərini təhlil etmək, dəyişmə prosesinin könlü və zorakı xarakterini, mədəni, sosial, etnik və s. aspektlərini öyrənmək məqsədi ilə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin magistratura pilləsində "Azərbaycanda əlifba problemləri" adlı seçmə fənnin tədrisi nəzərdə tutulur. Tədris prosesinin aşağıdakı istiqamətdə aparılması məqsədə uyğun hesab edilir:

1. Azərbaycan əlifbasının tarixi

- 1.1. Ərəb əlifbası və onun çətinlikləri;
- 1.2. Azərbaycan ziyalılarının ərəb əlifbasına münasibəti.

2. XX əsrin əvvəlində yazı və əlifba məsələləri

- 2.1. Türkoloji qurultaya hazırlıq işləri;
- 2.2. Əlifba islahatlarına rəhbərlik və təşkilati məsələlər;
- 2.3. Əlifba islahatı ilə bağlı qəbul edilmiş rəsmi sənədlər.

3. I Türkoloji qurultayda əlifba probleminin qoyuluşu

- 3.1. Yeni əlifbaya keçid mədəniyyət amili kimi;
- 3.2. Türkoloji qurultayın yekunları və nəticələri;
- 3.3. Əlifba dəyişmə: zərurət, yoxsa totalitarizm.

4. Əlifba məsələsi və latının yeni dövrü

- 4.1. Kiril əlifbası və onun xüsusiyyətləri;
- 4.2. Latına yeni qayıdış. Yeni siyasi reallıq və latın uğrunda mübahisələr;
- 4.3. Yeni əlifba və apostrof;
- 4.4. Ümum türk əlifbası problemi.

Yazının getdikcə inkişaf etdiyi və təkmilləşdiyi, mədəniyyətin, elmin və kommunikasiyanın mühüm vasitəsinə çevrildiyi faktı danılmazdır. O da danılmazdır ki, bəzi xalqlar artıq yüzilliklərlə eyni əlifba ilə yazır və oxuyur, digərləri əlifbalarını dəyişdirir (və ya dəyişdirilməyə məcbur edilir), kiçik xalqlar və etnik qruplar əlifba sahəsində ilk addımlarını atırlar.

Məlumdur ki, yazı təşəkkül baxımından üç dövr keçmişdir: rəsm və ya piktoqrafik, rəmzi və ya ideoqrafik, səs və ya hərf yazısı. Qobustan və Gəmiqaya yazıları və ya petroqliflər ilk rəsm yazılarına aid idilər. Yazının bütün tarixi təşəkkülü məlumatın rəmz-sözə, rəmz-sözün də səsə doğru hərəkətidir.

Ən qədim yazıların başlanğıcını bir qayda olaraq piktoqrafik yazılardan deyil, ideoqrafik yazılardan götürürlər. Hələlik bu yazıların ən yaşarısı Çin heroqlifləridir. Mixi yazı da ideoqrafik yazı idi.

İlk yazılar qədim Mesopotamiya yaylasında yaranmışdı. 2001-ci ildə İraq dövləti yazının 5000 illiyini xüsusi qeyd etmişdir. "Yazı 5000" adlı simpozium 2001-ci ilin martında İraqın paytaxtı Bağdadda keçirilmiş, burada bir çox ölkələrdən nümayəndələr iştirak etmişlər.

Bisütun kitabələri, Hammurapi yazıları, Orxon-Yenisey kitabələri... Qədim insanlar özlərindən sonra çoxlu yazı mətnləri qoyub getmişlər.

Bisütun kitabələri üç dildə, fars, babil və suzi (elam) əlifbaları ilə yazılmışdı. Hammurapi yazılarında sami və sumer dillərində mətnlər var idi.

Rozet daşını tapmasaydılar, Misir heroqliflərini açmaq çətin bir iş olardı. Belə ki bu daş üstündə verilmiş Misir mətnlərindən biri həm də qədim yunan dilində verilmişdi...

Qədim yazıların heç də hamısı müasirlərimiz tərəfindən oxunmamışdı. 1822-ci ildə Şampilyon Misir heroqliflərini, 1847-ci ildə H. Raulinson Bisütün kitabələrinin əsas qismini, 1893-cü ildə V.Tomsen, daha sonra V.V.Radlov Orxon-Yenisey yazılarını, 1951-ci ildə Y.Knorazov Mayya yazılarını oxumuşlar. Qədim yazıların oxunması sahəsində J.Bartelemi, A.Qordiner, M. Dünan, İ.Dyakonov, B.Kudryatsev və başqalarının mühüm rolu olmuşdur.

Hazırda bəşəriyyətin istifadəsində bu və ya başqa dərəcədə mükəmməl əlifbalar mövcuddur. Əgər finikiyalılar qədim Misir əlifbasını əxz edərək təkmilləşdirməsəydilər, yaxud qədim yunanlar və ərəblər öz növbələrində finikiyalılardan öyrənməsəydilər, əlifbanın inkişafı çətin olardı. Saitləri və samitləri ifadə edən hərflərin icad edilməsindən sonra əlifbanın kamilləşməsi üçün yol açıldı. Latin əlifbasının dünya miqyasında vüsətinin özəlliklərindən biri də onun dünya üçün asanlıqı və uyarlılığıdır.

İndi dünya xalqlarının istifadəsində latının üstün mövqeyi heç də şübhə doğurmur. Kiril, hind, ərəb əlifbalarından hələ kifayət qədər xalqlar istifadə etsə də, latın qrafikası materikləri və bütün sərhədləri aşan bir yazı etalonu sayılır. Bu əlifbadan təkcə Amerika dövlətləri deyil, Avropanın demək olar ki, əksər hissəsi,

hələ Afrika və Asiyanın bir çox dövlətləri məqsədə uyğun şəkildə istifadə edirlər.

XX əsri tam mənada latın əlifbası əsri saymaq olar. Hərçənd ki bu əlifba hələ eramızdan əvvəl birinci minilliyin ortalarından mövcuddur, bununla belə 20-30-cu illərdə SSRİ və Türkiyədə bu əlifbanın qələbəsi, 60-dan artıq xalq tərəfindən bu əlifbanın vahid yazı sistemi kimi qəbul edilməsi olduqca cəhanşümul hadisələrdən sayılır. Doğrudur ki, latın yeni intibahını 50 il də gözləməli oldu (Çünki gözlənilmədən bu əlifba kiril əlifbası ilə əvəz edilmişdir.)

Latına meyil təkcə ictimai-siyasi kataklizmlərlə bağlı olmayıb tarixi coğrafi hədudlarla da izah oluna bilər. Belə ki, müxtəlif sivilizasiyaların sərhədlərində yerləşən bəzi dövlətlər üçün (Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan) bu mənimsəmə xüsusilə səciyyəvidir. Latının qəbulu bütövlükdə “qərbçiliyin” konkret təzahürü idi.

Ərəb əlifbasının çətinliyi onun meydandan çıxması üçün əsas meyar olmamışdır. Qeyd edək ki, Çin, Koreya, Yapon heroqlifləri bu əlifbadan da qat-qat çətinidir. Lakin burada Qərb sivilizasiyasına mümkün qədər tez qovuşmaq istəyi, bu işdə konkret mütəfəkkirlərin (M. F. Axundzadə, Əli Süavi və b.) ənənəvi yoldan imtina etmələri də müəyyən rol oynamışdır.

Azərbaycanda latın qrafikası ikinci dəfədir ki, yazı həyatı qazanır. Ədəbi praktikanın zaman həddi üst-üstə otuz ilə yaxındır. Birinci sınaq Sovet İmperiyası tərkibində rejimin fəal köməyi və kəskin siyasəti nəticəsində qəbul edilmişdir. İkinci təcrübə müstəqillik dövrünün məhsulu olub latına olan nostalgiyanın dəf edilməsi ilə yanaşı, qanunauyğun zəruri bir prosesdir.

İkinci mərhələdə birinci dəfədə olduğu əlifba komitələri, müxtəlif təşkilatlar və cəmiyyətlər yaradılması kimi müəyyən dərəcədə ideoloji hazırlıq olmasa da, aşağıların təşəbbüskarlığı az olmayıb. Son əlifba islahatı ilk növbədə siyasi kataklizmlərin, azadlıq və müstəqillik dövrünün bəhrəsidir.

Əsrin əvvəlində Azərbaycan və türk ziyalıları əlifba məsələsinə aramsız və məqsədyönlü diqqət yetirdilər və nəticədə Azərbaycan keçmiş SSRİ-də gedən əlifba hərəkatının bayraqdarı oldu. Türkoloji qurultay ideyası və onun həyata keçirilməsi təşəbbüsü də Azərbaycan ziyalılarına məxsusdur. I Türkoloji qurultay əlifba hərəkatında dönüş nöqtəsinə çevrildi və məhz bu qurultaydan iki il sonra bir çox respublika və vilayətlər yeni əlifbaya keçdilər. Azərbaycan ziyalılığı yeni əlifbanın nəzəri məsələlərinin işlənilməsi, hazırlanması, xüsusilə bütün türk xalqları üçün koordinasiya işində ciddi rol oynadı. Hətta yeni əlifbanın tətbiqi tarixi də 20-ci illərin sonunda Azərbaycan alimləri tərəfindən yazılmışdır.

Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi işində Mərkəz təşəbbüsü öz əlinə almaq istəsə də, əsas üstünlük Azərbaycan alimlərinin əlində olmuşdur. Ümumən Fərhad Ağazadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Ruhulla Axundov, Səmədağa Ağamalioğlu, Əyyub Xanbudağov və b. ziyalıların, Azərbaycana dərin tellərlə bağlı olan Bəkir Çobanzadə, Xəlil Səid Xocayev, Kamçin bəy, Aleksandr Samoyloviç və b. tədqiqatçıların böyük əmək sərf etdikləri də şübhəsizdir.

Latının Azərbaycan gerçəkliyində mövqeyi ilə bağlı mübahisələr davam etsə də (qeyd edək ki, Azərbaycan

Respublikasının Milli Məclisi 2001-ci ilin mart ayında latın əlifbası ilə bağlı məsələ müzakirə etmiş, əlifbanı direktiv qərarla deyil, təcridən həyata keçirmək qənaətində olmuşdur. Bu barədə hətta özəl televiziya kanalları, “Bibisi” və “Azadlıq” radiostansiyaları məxsusi verilişlər hazırlamışlar), onun tətbiqi və inkişafı dönməz xətt üzrə inkişaf edir.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı əlifba sahəsindəki tərəddüdlərə və çəşqınlıqlara son qoydu və əlifba dəyişikliyi üçün konkret tarix müəyyən etdi: 1 avqust 2001-ci il.

Yeni əlifbanın tətbiqində aşkar görünən əsas qüsurlardan biri əlifbanın unifikasiya edilməsi və Azərbaycan dilinin qanunlarına tamamilə uzlaşdırılmasıdır. Məlumdur ki, Türkiyədə istifadə olunan latın əlifbası nə qədər mükəmməl olsa da belə, Azərbaycan dilinin ifadəsi üçün etalon sayıla bilməz. Etiraf etmək lazımdır ki, Türkiyə əlifbası Azərbaycanda yalnız kosmetik dəyişikliklərlə qəbul olunmuşdur (Ə hərfinin istifadəsi, apostrofdan imtina və s.). Yeni əlifba müəyyən aprobeziyadan keçsə də, elmi ekspertizadan keçməmişdir.

Məlumdur ki, 20-ci illərdə qəbul və istifadə olunmuş latın əlifbası layihəsi və 1939-cu ildə qəbul edilmiş kiril əlifbası variantı dəfələrlə təkmilləşdirilmiş, dilimizin imkanlarına uyğunlaşdırılmışdır. Təəssüf ki, bu tarixi təcrübədən layiqincə istifadə edilməmişdir.

XX əsr Azərbaycan üçün inqilabi, demokratik, mədəni və mənəvi dəyişikliklərlə zəngin olmuşdur. Elə əlifbanın üç dəfə dəyişməsi (sonuncuda yenidən latına

qayıtmış) cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmamış, müəyyən elmi və polemik diskussiyalar doğurmuşdur. Bir həqiqət var: latına keçid zəruridir, lakin burada Azərbaycan türkcəsinin özəllikləri bütün nüansları ilə nəzərə alınmalıdır. Biz 1300 illik mədəni irsin qələmə alındığı ərəb əlifbasını, Azərbaycan əlifbasının 60 ildən artıq istifadə etmiş olduğu kiril qrafikasını da bilməliyik.

Problemin texniki tərəfi də diqqəti cəlb edir. Kütləvi kompüterləşdirmə ilə əlaqədar bu təsərrüfatda şrift hərəmərcliyinə son qoyulmalı, “Yunişrift”in unifikasiya tələblərinə əməl olunmalıdır.

Əlifba təkcə dil, maarif amili deyil, bütövlükdə inkişaf, tərəqqi amilidir. Biz bütün əlifbalarda yaza bilirik, təki bu, bizim kamilliyimizə və tərəqqimizə xidmət etsin. Avropa birliyinin üzvü olaraq, Avroasiya təzahürü olaraq, Şərqlə Qərb arasında böyük bir keçid olaraq ölkəmizin latın əlifbasından yararlanması qanunauyğun və anlaşılıqdır. Lakin ona ehkam kimi yanaşmaq da düzgün deyildir.

Bir neçə il bundan əvvəl tatar xalqının ümummilli konqresi latına keçmək haqqında məsələ qaldırdı. 2001-ci ildə Tatarıstan parlamenti bu təklifi qəbul etdi. Hazırda Tatarıstanda latın əlifbasının işlənməsi geniş vüsət almış və bu hal Moskvanı qıcıqlandırmışdır. Keçən əsrin 20-ci illərində ərəb əlifbasını inadla müdafiə edən tatarlar artıq latının tərəfindədirlər. Beləliklə, tarix heç də həmişə təkrar olunmur. Hətta Rusiyanın bəzi elmi dairələrində bu ölkənin latına keçməyinin tərəfdarları vardır.

Yazını möcüzə hesab edənlər səhv etmirlər. Yazılar bizə əcdadlarımızın sirlərini, insan nəsillərinin tarixini gətirir. Min illərlə dövrləri sözün cənginə salan yazı etalonları - əlifbalar da zamandan qorxmurlar. Bunlar

keçmişlə indi, indi ilə gələcək arasında körpülərdir. Sehrli ünsiyyətin, sərəsər mədəni təmasın daşıyıcılarıdır.

Azərbaycanda əlifba problemləri seçmə fənninin tematik planı:

MÜHAZİRƏ

№	Mövzu	Saat
1.	Azərbaycan əlifbasının tarixindən ərəb əlifbası və onun çətinlikləri	2
2.	M. F. Axundov və yeni əlifba ideyası	2
3.	XX əsrin əvvəllərində yazı və əlifba məsələləri	2
4.	I Türkoloji qurultaya hazırlıq işləri	2
5.	Əlifba islahatına rəhbərlik və təşkilati məsələlər .	2
6.	Əlifba islahatı ilə bağlı qəbul edilmiş rəsmi sənədlər	2
7.	I Türkoloji qurultayda əlifba probleminin qoyuluşu	2
8.	Yeni əlifbaya keçid mədəniyyət amili kimi	2
9.	Türkoloji qurultayın yekunları və nəticələri	2
10.	B.Çobanzadənin yeni Azərbaycan əlifbası və orfoqrafiyası uğrunda mübarizəsi	2
11.	Kiril əlifbası və onun xüsusiyyətləri	2
12.	Yeni siyasi reallıq və latın uğrunda mübahisələr	2
13.	Latın əlifbasına qayıdış	2
14.	Ortaq türk əlifbasına doğru	2
15.	H. Ə.Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsinin təminatçısı kimi	2

SEMİNAR

№	Mövzu	Saat
1.	Azərbaycanda əlifba və onun tarixi	2
2.	Ərəb əlifbası və onun çətinlikləri	2
3.	Azərbaycan ziyalılarının ərəb əlifbasına qarşı mübarizəsi	2
4.	Latın əlifbası hərəkəti	2
5.	XX əsrin əvvəllərində əlifba məsələsi	2
6.	I Türkoloji qurultay və onun əhəmiyyəti	2
7.	I Türkoloji qurultayda əlifba məsələsi	2
8.	Latın qrafikalı əlifbanın qəbul edilməsi	2
9.	Türkoloji qurultayın nəticələri	2
10.	B. Çobanzadə və yeni əlifba məsələsi	2
11.	Rus qrafikalı Azərbaycan əlifbası	2
12.	Kiril əlifbasının türk dillərinin sisteminə uyğunluğu	2
13.	Yeni əlifba və apostrof	2
14.	Ümumtürk əlifbası məsələsi	2
15.	Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dil və əlifba siyasəti	2

ƏDƏBİYYAT:

1. Ağayev Əjdər. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı, 1987.
2. Ağazadə Fərhad (Şərqli). Yeni türk əlifbası. Bakı, 1922.
3. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. Cild 1-3, Bakı, 1988.
4. Axundov Ağamusa. Dil və mədəniyyət. Bakı, 1992.
5. Çobanzadə B. Türk dili. Bakı, 1928.
6. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası

7. Prezidentinin fərmanı. "Respublika" qəzeti, 2001, 19 iyun.
8. Əlizadə Samət. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı, 1993.
9. Qəhrəmanlı Nazif. Köhnə-yeni əlifba. Bakı, 2002.
10. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. "Həyat" qəzeti, 1991, 31 dekabr.
11. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, VI cild, Bakı, 1985.
12. Musəvi Fəryad. Əlifba məsələsi. Təbriz, 1369 (hicri-qəməri).
13. Novruzov Şövqi. "Şərqi-Rus"un çağırışı. Bakı, 1988.